

Костянтин Рахно (Опішне)
провідний науковий співробітник
давньоруської та середньовічної археології
Національного музею-заповідника
українського гончарства в Опішному,
доктор історичних наук

Шаровари у писемних джерелах та іконографії доби Київської Русі

Останнім часом козацький одяг та його історія несподівано опинилися в центрі суспільної уваги. Докладаються неабиякі зусилля, щоб дискредитувати цю тему, дезавуувати висновки науковців по ній, підмінивши їх різними дилетантськими вигадками, не завжди безневинними. Власне, це частина широкої інформаційної кампанії, спрямованої на руйнування української національної ідентичності. Задіяними у ній опинилися окремі упереджені журналісти, шовіністично налаштовані діячі авангардної культури, представники субкультури так званих реконструкторів, де, користуючись відсутністю у багатьох учасників гуманітарної освіти, виявилось можливим пропагувати найхимерніші альтернативно-історичні теорії, в тому числі й відверто антиукраїнського змісту. Особливі зусилля докладаються для просування заяви, начебто, козаки насправді носили вузькі штани угорського типу, так звані шосси, а не широкі шаровари, які, буцімто, запозичені з Туреччини наприкінці XVIII ст., тобто вже наприкінці існування Запорозької Січі.

Ясна річ, така точка зору не відповідає дійсності, бо відомості про широкі штани особливого крою, аналогічні козацьким, походять ще з доби Київської Русі. Дані про шаровари, як властивий для середньовічних русинів одяг, підтверджуються досить частими писемними згадками, насамперед у східних джерелах. Арабський географ Абу-Алі ібн Омар ібн Руста у першій третині X ст. вказує у «Книзі дорогих цінностей» на наявність широких шароварів у русів Наддніпрянщини: «Шаровари (sarāwīlāt) носять вони широкі: сто ліктів матерії йде на кожні. Одягаючи такі шаровари, збирають вони їх у збори біля колін, до яких потім і прив'язують» [1, 269; 4, 99; 3, 49, 21, 43]. Перський географ першої половини XI ст. Гардізі у своїй «Красі оповідей» теж підтверджує, що «шаровари (šalwār hā) у них близько сотні ліктів; коли надягають, натягують до колін і там зав'язують; у них верхніє одяжки, они носять шапки» [4, 99; 19, 159; 3, 59]. Анонімний перськомовний трактат кінця X ст. «Межі світу від сходу до заходу», описуючи вбрання русів близько до ібн Русте та Гардізі, дає все ж вельми значущі доповнення: «Приблизно зі ста язів полотна вони шиють одну штанину, одягають, обвиваючи довкола коліна; вони мають звичай носити шерстяні шапки із хвостом, який звисає на потилицю» [4, 99; 3, 55]. Фіксацію цих відомостей датують кінцем IX ст.

Є свідчення про шаровари і поза географічними працями від безпосередніх спостерігачів. Зокрема, арабський мандрівник, дипломат і місіонер початку X ст. Ахмед ібн Фадлан у своїй «Книзі», що часто іменується «Запискою», пише про обряд поховання знатного купця у русів, які приплили на Волгу зі своєї країни на Дніпрі через купецькі справи: «Отже, вони одягли на нього (покійного) ша-

ровари (saġawīlā), і гетри, і чоботи». Разом із шароварами у цьому описі згадується також «соболіна шапка з парчі» [5, 144; 4, 99], очевидно, з парчовим шликом. Довгий час звістки арабських джерел про штани русів залишалися малозрозумілими для науковців, породжуючи найхимерніші припущення. Зрозуміти, що саме й чому підв'язували під колінами, допомагає історична етнографія українців. Запорожці теж носили вражаючі для очевидців дуже широкі і просторі суконні або нанкові шаровари, що звисали складками до землі, на які йшло багато аршин тканини, і при цьому холоші шароварів не заправлялися, а носилися поверх чобіт. Вони особливим чином прив'язувалися до хаяв підв'язками або шнурками. З-під напушеної штанини мало бути видно лише носки та закаблуки чобіт [13, 260; 12, 23]. Судячи з усього, шаровари русів так само підв'язувалися на хаяві чобота.

Зрозуміти цікавість арабських авторів до широких і довгих руських шароварів неважко. Ставлення до них було до певної міри амбівалентним. За легендою арабів Палестини, цей вид поясного одягу запровадив сам Аллах. У відповідь на прохання праотця Ібрагіма про одяг з раю був посланий архангел Гавриїл. Він приніс із собою сувій тканини, з якої вирізав першу пару шароварів-сірваль і навчив Сару (яка була першою людиною після Ідріса, що використала голку), як їх зшити. Тим часом Ібліс, заздрячи мистецтву ангела, сказав язичникам, що йому відомий більш зручний і економічний спосіб виготовлення штанів, і викроїв як доказ своїх слів вузькі європейські штани [11, 52–53]. У той же час в Єгипті першої половини XIX ст. багато арабів не носило довгі шаровари, вважаючи, що це було заборонено пророком Мохаммедом [9, 73].

Дані про шаровари, як властивий для русів одяг у X–XI ст., підтверджуються також писемними згадками у скандинавських джерелах. Йдеться про знамените «Коло земне» Сноррі Стурлусона, а саме сага про Олава Тихого, що описує події другої третини XI ст. Цей конунг довго перебував на Русі, тому запровадив удома чимало чужих звичаїв: «У Норвегії було раніше за звичай, що престол конунга стояв в середині поздовжньої лави. Пиво передавали через вогонь, розведений посередині палати. Але Олав конунг велів поставити свій престол в середині поперечної лави. Він також перший велів ставити печі і застеляти підлогу соломою як взимку, так і влітку.

За часів Олава конунга стали процвітати міста, а деякі з них тоді вперше виникли. Олав конунг заснував місто Бйорргюн. Незабаром там стало жити багато можних людей, і чимало купців з інших країн стало приїжджати туди. Він велів закласти там велику кам'яну церкву – але при ньому спорудження її мало просунулося – і побудувати стару дерев'яну церкву.

Олав конунг звелів заснувати Велику Гільдію в Нідаросі і багато інших в містах, а раніше там були кругові бенкети купців. Краса Міста, великий гільдійський дзвін, був тоді в Нідаросі. Гільдійські брати побудували там кам'яну церкву Маргрети.

За часів Олава конунга в містах стали множитися бенкети в складчину і різні гулянки. Пішли нові моди. Люди стали носити шаровари, стягнуті в шиколотках (höfðu drambhosu lerkadaġ ad beini), золоті кільця на ногах, сукні до п'ят, зашнуровані збоку та з рукавами у п'ять ліктів завдовжки і такими вузькими, що їх треба було стягувати шнуром до плеча, високі черевики, облямовані шовком або навіть оброблені золотом. Багато інших мод пішло тоді...» [10, 465].

Характерно, що широкі штани, які побутували у русів ще в IX ст., через два століття залишалися для Скандинавії «новими модами». Тут словом «шаровари» перекладено оригінальне словосполучення *drambhosur*, утворене від слів *dramb* ‘зарозумілість, гордість, чванство, пиха’ і *hosur* ‘штани’ (варто пригадати спорідненість українських слів «пишний», яке також стосується одягу з густими складками, зборками, «пиха» і «пихатий»). Як і багато виразів вікінгів, схильних до поетичної й образної мови, це точний і дотепний опис модного аксесуару, який повинен був недвозначно продемонструвати оточуючим багатство і статус їхнього власника, здатного дозволити собі пошити штани зі «ста ліктів» дорогої тканини. В описі Сноррі Стурлусона знову йдеться про зав’язування штанини на чоботі.

Такий поясний одяг спершу носили лише ті скандинави, що довгий час перебували на Наддніпрянщині. Валлійська скандинавістка Гвін Джонс писала: «Ібн Руста повідомляє, що руси носять широкі штани, стягнуті біля колін; фігури, вбрані у такий одяг, дійсно зображені на скандинавських різьблених каменях або в збережених фрагментах північних гобеленів, однак, можливо, тут позначився вплив східної моди – вікінги завжди були *skartsmadr mikill*, майже денді» [2, 256]. Дійсно, на поминальних «картинних» і рунічних каменях острова Готланд, переважно датованих IX ст., зображені воїни у широких мішкуватих шароварах, що нагадують описані арабськими авторами шаровари русів [8, 23], наприклад у селищі Лілльбйєрс церковної парафії Стенчюрка та в селищі Бруа парафії Халла. Широкі штани видно й на камені з Хуннстада у Швеції, де й вирізьблений каптан теж має виразно східне походження [17, 96–97, 100, 112]. Такі зображення зазвичай розташовані безпосередньо в горішньому ярусі нагробка. Останній недарма визнається картиною життя померлих у Вальгаллі, оскільки там досить часті композиції воїнів, які змагаються, і жіночої фігури з простягнутим рогом, яка зустрічає померлого вершника і яку найчастіше отожднюють із валькірією. Фігура, що сидить на коні, ймовірно, є богом Одиним, що прямує до Вальгалли. Але вона може позначати і воїна-героя, який після загибелі на полі бою вирушає у палати Одина. У Бруа цей воїн вбраний у широкі складчасті шаровари. А на рунічному камені з Лілльбйєрса взагалі добре помітний крій мішкуватих шароварів, повністю аналогічний козацькому. З-під навісаючої штанини видно лише низ чобота [25, 370–371; 17, 100].

На одному з готландських каменів – з подвір’я Смісс у церковній парафії Нер зображені воїни в одязі з довгими, не виключено, що й відкидними, рукавами і в широких шароварах, що б’ються на мечах між собою [16, 110–111; 24, 57]. Можна припустити, що це едичний мотив вічної битви ейхнерів. У подальшій сцені на камені зі Смісса процесія вояків у шароварах із мечами з валькірією на чолі прямує до типового дракара вікінгів із драконячою головою [23, 128]. Близькою за змістом є сцена на знаменитому камені зі Стура Хаммарс парафії Лербру, де троє вояків із занесеними мечами, що, слідом за валькірією, йдуть до корабля. Вони вбрані у широкі шаровари [22, табл. 27]. Натомість символіку рогу з питвом, який пропонують кінному гостеві, можна інтерпретувати як напій безсмертя, а також як вмістилище життєвих сил і енергії. Є кілька трактувань зображення вершника на коні. Можливо, це зображення Одина, що в’їздить до Вальгалли. А можливо, це зображення героя Сігурда, якого зустрічає Брюнхільд або Гудрун [25, 365]. Фігури на камені з Тенгельгорди тієї ж па-

рафії Лербру на Готланді носять короткі сорочки, деякі з дуже широкими рукавами, а інші з рукавами, що звужуються до зап'ястя. Шаровари у них менш мішкуваті, ніж у Лілльбйерсі і Бруа. Їхні шапки мають довгі хвости-шлики, що спадають їм на спину, як описано в «Межах світу від сходу до заходу» [17, 93]. Вони були відомі також у вікінгівській Англії, що засвідчує могильний камінь із Сокберна у графстві Дарем початку X ст. Такий же одяг є на скульптурі з Вестона в Англії та в чоловічих фігур із процесії на норвезькому килимі з Осеберга, які вбрані у розширені донизу широкі штани [17, 85, 97, 101]. У процесії деякі дослідники бачать фігуру бога Одина [20, 141–142].

Відомості джерел про такі широкі штани, явно запозичені скандинавами з півдня, підтверджує й знайдена в Уппекрі з провінції Сконе у південній Швеції срібна фігурка чоловіка в мішкуватих шароварах і з питним рогом [18, 16–17]. Ті ж риси вбрання з довгими рукавами і шароварів вгадуються у зображеннях осіб на бляшках із Бірки (поховання 552, 711) і з острова Еланд, які сидять поспідному з підібганими ногами й, можливо, теж втілюють Одина [14, 95; 15, 164–165; 6, 138], який уявлявся в Скандинавії прибульцем із Великої Світьюд – Північного Причорномор'я.

Дослідники одягу вікінгів зробили ще одне цікаве спостереження у царині скандинавської ономастики. Правою рукою короля Харальда Прекрасноволого (близько 850–близько 932) був Хаук Хаброк, чие прізвисько перекладають як «Довгі штани». Припускають, що він відвідав Русь, отже, міг перейняти свій предмет одягу, що став прозивним, у русинів. Той самий термін *hábrók* уживався в едичній поезії як епітет яструба, птаха, чие характерне оперення на ногах нагадувало мішкуваті шаровари, засвідчені мистецтвом доби вікінгів. Британський історик Тор Юінг припускає, що це слово могло слугувати ще одним позначенням широких штанів. Звістки «Меж світу від сходу до заходу» й ібн Руста наводять на думку, що то була умисно занадто пишна мода, демонстративний показ надмірності, що мав кидатися в очі, як і в запорожців. З огляду на це, вони могли бути знаком соціального статусу й дійсно, у «Пасмі про Хаука» дієслово *hábrókast* обігрується як вияв погорди чи зверхності [17, 97], що нагадує аналогічний ужиток лексеми «шаровариться» у говірці донських козаків.

Дійсно, у багатьох традиційних суспільствах ширина штанів визначала ступінь соціального розрізнення [7, 122, 131, 165, 240]. До широких штанів пасувала коротка сорочка, й це поєднання присутнє на «картинних» каменях з Готланда. Як і короткість сорочки, мішкуватість шароварів могла бути випробуваною як особливо зручна для їзди верхи. Образи вершників у скандинавському мистецтві тих часів відносно нечасті, але принаймні в деяких випадках, як от у Сокберні в Англії та Лілльбйерсі і Бруа на Готланді, вони носять широкі мішкуваті штани. При цьому вузькі обтислі штани носять вершник, зображений на возі з Осеберга, срібна фігурка вершника з Бірки (поховання 825), а також два вирізьблені вершники на іншому фрагменті з Сокберна. Але припущення, що широкі шаровари маркували певний високий статус, може бути підкріплене порівнянням сокбернських вершників: ті, що в обтислих штанях, несуть списи, у той час як чоловік у шароварах тримає яструба [17, 97–98]. І тут слід ще раз подумати над припущенням, що руси (ar-Rus) арабських джерел становлять собою не народ, а соціальний прошарок.

Незалежно від того, ким вважати історичну Русь – скандинавами чи балтійськими слов'янами, арабські відомості щодо поясного одягу русів в IX ст. спростовують надуману теорію про дуже пізні запозичення українцями шароварів у татар чи турків. Водночас, за сагами й іконографічними джерелами простежується шлях їхнього засвоєння у Скандинавію з Північного Причорномор'я в X–XI ст. через професійних вояків, які служили у Наддніпрянщині та переймали тамтешні звичаї. Саме їхнім подвигам і посмертному апофеозові їй були присвячені поминальні камені на батьківщині, що слугують цінним джерелом інформації про побут і вірування середньовічних скандинавів. Таким чином, усупереч антинауковим провокаційним заявам, історію такої частини національного українського одягу, як шаровари, слід поглибити до доби Київської Русі. Можна погодитися лише з тим, що ця реалія має степове походження. Тільки отримали її від степовиків набагато раніше – і не запозичили в турків, а, швидше за все, успадкували від скіфів або сарматів, що має слугувати предметом окремого фахового джерелознавчого й історико-етнологічного дослідження.

Джерела та література

1. Гаркави А.Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII в. до конца X в. по Р.Х.) / Собрал, перевел и объяснил А.Я. Гаркави. СПб.: типография Императорской Академии наук, 1870. VIII, 308 с.
2. Джонс Г. Викинги. Потомки Одина и Тора. М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. 445 с.
3. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т.Н. Джексона, И.Г. Коноваловой и А.В. Подосинова. М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. Том III: Восточные источники. 264 с.
4. Заходер Б.Н. Каспийский свод сведений о Восточной Европе. М.: Наука, 1967. Т. 2: Булгары, мадьяры, народы Севера, печенеги, русы, славяне. 279 с.
5. Ковалевский А.П. Книга Ахмеда Ибн Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг. Статьи, перевод и комментарии / А.П. Ковалевский. Харьков: издательство Харьковского государственного университета им. А.М. Горького, 1956. 345 с.
6. Корзухина Г.Ф. Об Одине и кресалах Прикамья // Средневековая Русь. М.: Наука, 1976. С. 135–140.
7. Котляр Е.С. Эпос народов Африки южнее Сахары. М.: Наука, 1985. 288 с.
8. Лебедев Г.С. Этнографические сведения арабских авторов о славянах и русах // Из истории феодальной России. Статьи и очерки. К 70-летию со дня рождения проф. В.В. Мавродина. Л.: Издательство Ленинградского университета, 1978. С. 21–24.
9. Лэйн Э.У. Нравы и обычаи египтян в первой половине XIX века. М.: Наука, 1982. 436 с.
10. Стурлусон С. Круг Земной. М.: Наука, 1980. 687 с.
11. Ханауэр Джеймс. Мифы и легенды Святой земли. М.: Центрполиграф, 2009. 320 с.
12. Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа. Часть II. СПб.: издание Л.Ф. Пантелеева, 1888. 259 с.
13. Эварницкий Д.И. История запорожских козаков. Том первый. СПб.: типография И.Н. Скороходова, 1892. VII, 542 с.
14. Arbman H. Birka, I. Die Gräber. Tafeln. Uppsala: Almqvist & Wiksells Boktryckeri-aktiebolag, 1940. 282 s.
15. Arne T.J. La Suède et l'orient, études archéologiques sur les relations de la Suède et de l'orient pendant l'âge des Vikings. Uppsala: K.W. Appelberg, 1914. 240, [3] p.
16. Ellis Davidson H. R. The Viking Road to Byzantium. London: Allen and Unwin, 1976. 341 p.
17. Ewing Thor. Viking Clothing. The Mill-Brimmscombe Port: Tempus Publishing Limited, 2006. 192 p.

18. Helmbrecht M. Figures, Foils and Faces – Fragments of a Pictorial World. Anthropomorphic Images from the Vendel Period and Viking Age Found at Uppåkra. // Folk, få och fynd. Uppåkrastudier 12. Acta Archaeologica Lundensia. Lund: Institutionen för arkeologi och antikens historia, 2013. S. 9–31.
19. Hudūd al-‘Ālam. ‘The Regions of the World’: a Persian Geography: 372 a.h. – 982 a.d. Translated and explained by V. Minorsky with the Preface by V. V. Barthold (1930) translated from the Russian, and with Additional Material by the Late Professor Minorsky, edited by C.E. Bosworth. London: Luzac & Co., 1970. XX, 524 p.
20. Ingstad A.S. The Interpretation of the Oseberg-find // The Ship as Symbol in Prehistoric and Medieval Scandinavia: Papers from an International Research Seminar at the Danish National Museum, Copenhagen, 5–7 May 1994. Copenhagen: Nationalmuseet, 1995. P. 139–147.
21. Lewicki T. Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład narodowy imienia Ossolińskich, Wydawnictwo Polskiej Akademii nauk, 1977. Tom II. Część 2. 152 s.
22. Lindqvist S. Gotlands Bildsteine. Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1941. Band I. 151 s., 72 tab.
23. Lindqvist S. Gotlands Bildsteine. Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1942. Band II. 147 s.
24. Nylén E. Bildstenar i Gotlands Fornsal. Visby: Press, 1978. 212 s.
25. Staecker J. Heroes, Kings and Gods // Old Norse Religion in Long-Term Perspectives: Origins, Changes, and Interactions. Lund: Nordy Academy Press, 2006. P. 363–369.

Вадим Задунайський (Львів)

професор кафедри історії

Гуманітарного факультету

Українського католицького університету,

доктор історичних наук, професор

Військова хитрість «Заскочити зненацька» у перших боях запорожців у 1648 р. і кубанських козаків- повстанців під час антибільшовицьких повстань під проводом Ф. Єлісєєва та А. Шкуро навесні 1918 р.

Воєнне мистецтво впродовж історії людства зазнавало не тільки помітних змін, але й виявляло певні подібності в застосуванні того або іншого інструментарію. Все це вповні стосується й військових хитроців або стратегем. Наголошу, що відповідні прийоми могли зберігатися та вдосконалюватися у певному військовому середовищі впродовж багатьох поколінь, а могли й запозичуватися або витворюватися на потребу дня вправними воєначальникам та досвідченими й гарно вишколеними бойовими підрозділами.

Враховуючи зазначене вище, видається вповні виправданим зосередження уваги на вияві використання військових хитроців українськими козацькими формуваннями на значній часовій відстані, що обрховується століттями. Маю на увазі Військо Запорозьке, що було найпершим і найвідомішим утворенням, та Кубанське козацьке військо, яке проіснувало до початку ХХ ст. і у своїй основі складалося з нащадків запорожців та представників інших попередніх українських козацьких утворень [6, 48–50].

Враховуючи, що впродовж свого існування запорозькі та кубанські козаки брали участь у багатьох бойових зіткненнях і застосовували в них безліч при-